

ПРИЛУЦЬКИЙ

Анатолій Михайлович
amp15amp@mail.ruк. е. н., доцент, Вінницький
національний аграрний
університет

УДК 330.341.1:338.439.5(477)

СЦЕНАРІЇ ТА СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО РИНКУ

SCENARIOS AND STRATEGIES FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN MARKET

Стаття присвячена важливості впровадження інноваційних стратегій та сценаріїв розвитку аграрного ринку України, що спрямовані на ефективне формування наукоємного, соціально спрямованого, безпечного, екологічного, ресурсозберігаючого сектору економіки держави і передбачає системне вирішення ключових проблем аграрного сектору економіки України.

Стаття посвящена важности внедрения инновационных стратегий и сценариев развития аграрного рынка Украины, что направлены на эффективное формирование наукоемкого, социально ориентированного, безопасного, экологического, ресурсосберегающего сектора экономики государства и предусматривает системное решение ключевых проблем аграрного сектора экономики Украины.

The article is devoted to the importance of introducing innovative strategies and scenarios for the development of the Ukrainian agrarian market, which is aimed at the effective formation of a knowledge-based, socially-oriented, safe, ecological, resource-saving sector of the state economy and provides for a systemic solution of key problems of the agrarian sector of the Ukrainian economy.

Ключові слова: аграрний ринок, інституції аграрного ринку, двосекторна модель соціально-економічного розвитку, інститути ринку, інноваційна стратегія розвитку аграрного ринку

Ключевые слова: аграрный рынок, институции аграрного рынка, двухсекторная модель социально-экономического развития, институты рынка, инновационная стратегия развития аграрного рынка

Keywords: agrarian market, the institutions of the agrarian market, a two-sector model of social and economic development, market institutions, an innovative strategy for the development of the agricultural market

ВСТУП

В області аналізу аграрного ринку, що має, за аналогією з науковою аграрною політикою, секторальну спрямованість, через інформацію про події на ринку можна окреслити інноваційні зміни, що відбуваються на аграрних ринках у певні моменти часу на певних територіях.

Тісне сплетіння аграрної політики та аналізу аграрного ринку стає очевидним, якщо виходити з визначення інноваційної аграрної політики. За допомогою інноваційної аграрної політики виявляється вплив на складання і виконання господарських планів в аграрному секторі. Виконання господарських планів впливає на аграрні ринки. Однак аграрні ринки є предметом вивчення аналізу аграрного ринку. З цього випливає, що аналіз аграрного ринку досліджує проблеми, які також належать до предмета вивчення наукової аграрної політики. Тому аналіз аграрного ринку значною мірою слід розглядати як підмножини наукової аграрної політики.

Проте практика функціонування аграрного ринку, реформування земельних відносин свідчать про значну розбалансованість інститутів і механізмів інноваційного розвитку аграрного сектора, що негативно впливає на ефективність становлення та розвитку аграрного ринку. Про це відмічали такі автори, як

Г.М. Калетнік, Б.Й. Пасхавер, П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, О.М. Шпичак та інші, але достеменно не з усіх сторін здійснюють аналіз інноваційних сценаріїв ефективного функціонування аграрного ринку.

МЕТА РОБОТИ полягає у визначенні змісту та сутності ефективного впровадження інноваційних стратегій та сценаріїв розвитку аграрного ринку України шляхом системного вирішення ключових проблем аграрного сектору економіки України.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічною та інформаційною основою роботи є наукові праці, матеріали періодичних видань, ресурси Internet, нормативно-правові.

При проведенні дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Використання комплексного підходу дозволило розкрити сутність інноваційних сценаріїв ефективного розвитку аграрного ринку, визначити стратегії їх подальшого впровадження.

РЕЗУЛЬТАТИ

Теорія аналізу аграрного ринку робить спроби пояснити реально існуючу ситуацію. Проте питання полягає не в тому, що відбувається на ринках, а в тому, чому склалася така ситуація. У цій області також ведеться пошук відповіді на запитання, з якої

причини не сформувалися певні ринки (наприклад, чому в Німеччині відсутній ринок страхування врожаю?).

Емпіричні дослідження, присвячені аналізу аграрного ринку в Україні, відзначають його «дезорганізований» характер. У термінах економічної теорії вітчизняна аграрна сфера діє нижче кривої своїх виробничих можливостей. Тому стає очевидним, що рух вгору до цієї кривої за рахунок трансформації власності в аграрній сфері України або реалізації господарських перетворень на аграрному ринку може принести значні економічні вигоди економічних агентів.

Стає очевидним, що подальший напрям реструктуризації аграрного ринку України має визначитися цілеспрямованістю розробок інституційних інновацій, зміст яких є відображенням державних рішень, що впливають на процес інституціонального проектування. Таким чином, методологія проектування інститутів дозволяє більш раціонально їх розробляти і створювати організаційно-економічні механізми функціонування різних сфер національного господарства, в т.ч. аграрної.

Ринкова модель двосекторного соціально-економічного розвитку передбачає рівноправність державних і недержавних структур, а економічний механізм спирається на методи як державного регулювання (вертикальні зв'язки), так і на організаційно-господарські форми і стимули ринкового та корпоративного регулювання (горизонтальні зв'язки).

Нині важко заперечувати той факт, що аграрний ринок в Україні виявився найбільш інституціонально нестійким, особливо щодо типології конкурентних ознак і методології функціонування, регулювання та саморегулювання. Причина криється в тому, що в аграрній економіці з найбільшими проблемами утверджуються інститути ринку, особливо на мікрорівні. Не на належному рівні втілюються сформовані науково-методологічні засади цього процесу та підтверджені досвідом передових економік практичні механізми ринкової взаємодії в частині дій об'єктивних економічних законів і ролі держави в регулюванні ринку.

Становлення різноманіття економічних суб'єктів забезпечує конкурентність економічної сфери вітчизняного сільськогосподарського виробництва у процесі трансформації планової економіки в ринкову, зумовлює необхідність виявлення еволюційно-генетичних параметрів у процесі реформування, оскільки "вибір стратегії економічних реформ неможна розглядати у відриві від сформованих до моменту розробки стратегії стану економіки..., тобто залежності від попередньої траєкторії розвитку [1, с. 130].

Згідно із проектами на період до 2020 р., інноваційна стратегія розвитку аграрного ринку України спрямована на формування ефективного, ресурсозберігаючого, еколого-безпечного, соціально спрямованого, наукоємного сектору економіки держави, здатного задовольняти потреби внутрішнього ринку та забезпечити провідні позиції на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Стратегія поширюється на сільське, рибне та лісове господарство, переробку сільськогосподарських продуктів, харчову промисловість, сільськогосподарське

машинобудування, аграрну освіту та науку, соціальні питання і передбачає системне вирішення ключових проблем аграрного сектору економіки України [2].

Формування інноваційного вектора спрямованості аграрної політики держави передбачає виділення таких етапів: по-перше, визначення мети для формування стратегії, на якій формулюється місія і визначаються цілі розвитку; по-друге, стратегічний аналіз – етап, на якому системно аналізуються зовнішні та внутрішні фактори господарської середовища для визначення «поточного стану справ» і виявлення умов для подальшого успішного розвитку на сформованому ринку; по-третє, стратегічний вибір як етап, на якому здійснюється вибір й обґрунтування портфеля стратегій.

Радикальні соціально-економічні зміни останнього десятиліття в Україні здійснювалися в процесі реформаційних перетворень, однак вони торкнулися всіх аспектів життєдіяльності країни – від впливових структур суспільства до рівня підприємств і кожного українця. Причому впродовж цього нетривалого часу цілі та завдання реформування постійно видозмінювалися. Сучасний етап розвитку конкурентних відносин у всіх галузях економіки, включаючи аграрне виробництво, в Україні характеризується рядом істотних факторів, серед яких:

- ускладнення взаємного зв'язку суб'єктів ринку;
- зростання ролі державних регуляторів ринкової системи;
- монополізація і олігополізація ринків;
- зміна суперництва підприємств через значне зростання витрат, не пов'язаних безпосередньо з виробництвом товарів і послуг («трансакційних витрат»);
- удосконалення ресурсно-факторної структури виробництва;
- інформатизація в різних галузях суспільного виробництва і т.д. [3].

У сукупності це доводить необхідність аналізу вихідних умов і основних тенденцій, які характеризують об'єктивність процесів реструктуризації аграрного ринку. Сучасні тенденції перетворень в аграрному ринку свідчать про нестабільність інституційного економічного середовища, зумовленого відсутністю або неефективною реалізацією фундаментальних елементів інституційної підсистеми, характерної для ринкової економіки. Разом із тим, на наш погляд, вибір спрямованості реформ часто визначається концепцією «path dependence» (залежністю стандартів та інститутів від траєкторії розвитку), тобто пояснюється наявністю «живучості неефективних стандартів та інститутів» [4, с. 19].

Основною проблемою розвитку аграрного ринку є знаходження ефективного поєднання великого інтегрованого виробництва холдингового типу з дрібнодисперсивним приватним сільським підприємництвом. Одним із шляхів її вирішення може бути інституційно-нормативна база існуючих холдингів, яка передбачає систему преференцій і податкових пільг при створенні та діяльності вертикально-інтегрованих структур аграрного ринку.

Історичний досвід переконує, що однією з пріоритетних і перспективних форм приватного великого господарства в ринковій аграрній структурі є кооперативна форма, що об'єднує приватних власників у нові види колективного господарювання, яке не має нічого спільного з традиційними радянськими колгоспами. Ефективність і пріоритетність її доведена багаторічною практикою таких країн як Польща, Фінляндія, Швеція, де сільськогосподарська кооперація, як і в багатьох інших країнах світу, розвивається відповідно до її соціально-економічної природи і, по суті, на наукових принципах, обґрунтованих О.В. Чайновим [5].

Однак сучасна інституційно-правова база багато в чому перешкоджає функціонуванню добровільних аграрних об'єднань. З часу набуття Україною незалежності прийнято понад 150 законів, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю та селом, але вони не виявили позитивного впливу і не поліпшили життя людей у сільській місцевості країни [6, с. 4]. Щоразу в боротьбі за голоси сільських виборців ухвалюють такі закони, які суперечать один одному, ринковим механізмам і моделі аграрної сфери економіки. Незнання й свідоме ігнорування закономірностей становлення й розвитку ринку призвели до фатальних помилок політиків, урядовців і працівників у визначенні законодавчого порядку технологій приватизації, рівня цін і державного регулювання, інноваційної стратегії, внесли плутанину в оцінювання базової вартості підприємств, що приватизуються, як за суттєвими ринковими критеріями, так і з огляду на різні види індексації [7, с. 65]. Очевидно, проблема криється не в кількості прийнятих законів, а в їхній якості і, насамперед, у дотриманні законодавства.

Слід зазначити, що на початку проведення реформи науковцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» було закладено основи стратегічного планування пореформеного періоду, зокрема підготовлено проект «Стратегії розвитку агропромислового комплексу України», в якому життєзабезпечуюча сфера розглядалася як базовий складник єдиного господарського комплексу держави [8]. Проблеми аграрного ринку знайшли також відображення у пріоритетах, запропонованих програмою «Україна – 2010», стратегіями економічного і соціального розвитку «Україна – поступ у XXI столітті» та «Шляхом Європейської інтеграції», де визначено вузлові питання розвитку аграрного ринку, магістральні напрями становлення інноваційної моделі економічного розвитку, передбачено соціальну переорієнтацію економічної політики і набуття державою повноцінного членства в ЄС [9]. Проте всі ці наміри надзвичайно повільно і деформовано впроваджуються інститутами аграрного ринку.

При побудові інноваційної моделі розвитку аграрного ринку насамперед необхідно чітко визначити, чи існують в аграрній економіці параметри, здатні відігравати роль економічної «ваги» і зі зміною яких автоматично змінилися б всі ознаки або властивості аграрного ринку у відповідному і певному напрямку. Проблему побудови моделі аграрної економіки, яка б передбачала наявність конкурентоспроможних сільськогосподарських підприємств різних форм влас-

ності та господарювання, ефективну, гнучку виважену й науково обґрунтовану підтримку їх державою, так і не вдалося конструктивно вирішити. У цьому розділі ми робимо спробу побудови аграрної моделі економіки, спрямованої на формування в державі нового аграрного устрою.

Для того щоб створити ефективну модель аграрної економіки в Україні, необхідно зрозуміти її еволюційну природу й нинішній етап у світовому масштабі та використати комплексний підхід до аграрної сфери економіки, досліджуючи її ринкову та перехідну моделі.

Будь-яка аграрна економіка являє собою певну сукупність певним чином організованих і взаємодіючих сільськогосподарських підприємств. Для вирішення проблем кожне сільськогосподарське підприємство як економічну систему потрібно розглядати в найбільш агрегованому і найбільш абстрактному вигляді як економічну одиницю невіддиференційовану у самій собі.

Такий погляд на сільськогосподарське підприємство як аграрну економіку, як економічну одиницю дає можливість сконцентрувати увагу не на характері його «внутрішньої побудови», а на виявленні його інваріантних, ізомерних ознак, властивих цілому ряду підприємств або абсолютно всім підприємствам. Не викликає сумнівів те, що всі підприємства, складові аграрної економіки в певний період її розвитку мають «розмір», або «масштаб» і є певною мірою складними або простими, тобто мають певну міру складності.

Ці дві ознаки підприємства як первинних елементів економіки є найбільш фундаментальними і найбільш загальними, вони властиві абсолютно всім їм, як і будь-якій іншій формі матеріального світу. Підприємства як первинні елементи аграрної економіки розрізняються між собою насамперед масштабами: у будь-якій економіці завжди можна виділити надмалі, малі, великі, гіпервеликі та інші підприємства. Якщо їх умовно згрупувати за певними масштабними ознаками, отримаємо економіку, що складається з різних сегментів. Кожен з них формує відповідний економічний ринок (подібно до того, як у природній сфері ми можемо виділити різні «фізичні системи»), а вся аграрна економіка виступає як сукупність усіх сільськогосподарських підприємств з реалізації науково-технічного нововведення. Водночас з наданням агропромислового виробництву ринкового змісту розширюються можливості розвитку ефективних організаційних форм інноваційних процесів.

Проведені дослідження і практичний досвід їхнього функціонування та розвитку дають змогу виділити в агропромисловому виробництві такі основні етапи інноваційного процесу: створення інновацій, їхнє поширення й освоєння товаровиробниками (табл. 1) [10].

Освоєння інновацій товаровиробниками агропромислового виробництва поступово формує умови для прискорення науково-технічного прогресу в галузі. Достатньо сказати, що на виробництві досягають розрахункового ефекту від освоєння інновацій: за додатковим виходом продукції з одиниці площі, скороченням витрат на її одиницю з підсумковим одержанням додаткового прибутку.

Таблиця 1

Етапи й зміст інноваційного процесу в агропромисловому виробництві

Етапи	Зміст	Основні виконавці
Створення інновацій	<ul style="list-style-type: none"> - Виділення засобів на створення інновацій. - Стан вивченості проблеми в галузі, у світі. - Зародження ідеї і включення її в план НДР. - Проведення фундаментальних досліджень. - Проведення прикладних досліджень і розробок. - Оформлення закінчених науково-технічних розробок як об'єктів інтелектуальної власності в інновації. - Виробництво і реалізація наукоємної продукції. - Адаптування інновацій до виробництва 	Науково-дослідні установи АПК (аграрна наука)
Поширення інновацій	<ul style="list-style-type: none"> - Виділення засобів на поширення інновацій. - Підготовка і перепідготовка кадрів АПК. - Здійснення функцій менеджменту АПК. - Пропаганда інновацій через органи управління АПК. - Інформаційне забезпечення різних організаційно-правових форм АПК. - Діяльність інформаційно-консультаційних служб. - Діяльність засобів масової інформації 	Органи управління АПК разом із творцями інновацій
Освоєння інновацій	<ul style="list-style-type: none"> - Виділення засобів на освоєння інновацій. - Доведення інформації про інновації до товаровиробників. - Організаційно-економічний механізм освоєння інновацій товаровиробниками. - Договірні відносини товаровиробників із творцями інновацій та інформаційно-консультаційними службами. - Ініціатива й активність товаровиробників. - Платоспроможний попит товаровиробників на інновації 	Товаровиробники разом із творцями інновацій і ІКС АПК
Формування ефекту від освоєння інновацій	<ul style="list-style-type: none"> - Ефективність освоєння інновацій в АПК визначається за співвідношенням додаткової продукції або прибутку, отриманих товаровиробниками, і витрат на створення (придбання) інновацій, освоєння їх виробництві 	

В ідеалі такий сукупний додатковий прибуток має перевищувати витрати на створення (придбання) й освоєння інновацій. Сукупного додаткового ефекту, одержуваного безпосередньо у виробництві від науково-технічного прогресу, недостатньо для фінансування науково-технічної сфери галузі. Тому в усіх країнах науково-технічна сфера фінансується переважно з державного бюджету. І чим більше виділяється коштів на розвиток науки, тим вище темпи прискорення науково-технічного прогресу. Така закономірність протягом останнього століття досить стійка, особливо чітко вона простежується у державах із досить високим рівнем науково-технічного потенціалу.

Формування високоефективної моделі аграрної економіки неможливо без концентрації капіталу (майна, власності, вартості та ін.), що приводить до елементарного зростання масштабів аграрної економіки, переходу її від одного – більш низького до іншого – більш високого масштабного класу. Саме концентрація капіталу приводить до трансформації малого сільськогосподарського підприємства в середнє, велике і т.д., очевидно, що зі зміною масштабів аграрної економіки змінюється і ступінь її складності, вона з надпростотої поступово трансформується в просту, складну і т.д.

Ці дві найбільш фундаментальні ознаки аграрної економіки завжди коваріанти – зі зміною одного з них у відповідному напрямку змінюється інший, наприклад, якщо зростають масштаби, одночасно зростає ступінь складності аграрної економіки.

У розумінні характеру співвідношення між масштабними та організаційно-системними ознаками формування моделі аграрної економіки економічна наука зайшла у глухий кут саме через невирішеність проблеми, пов'язаної з подальшим ринковим трансформуванням аграрного сектору економіки. При реформуванні аграрного сектору важливо врахувати і динамізм аграрних відносин, оскільки постають нові завдання, вирішення яких вимагатиме нетрадиційних підходів.

Важливо усвідомити, що без цілеспрямованої системи техніко-технологічних, організаційно-економічних, соціальних і правових заходів, реалізація яких спрямовується на формування нової для нас моделі аграрної економіки, її становлення затягнеться на невизначений час [11, с. 6].

Світовий досвід свідчить, що на розвиток аграрного ринку на інноваційній основі переважно впливають такі чинники, як розмір господарства, форма землеволодіння, рівень освіти працівників, доступність кредитних та інформаційних ресурсів [12]. Беручи до уваги інноваційний характер отримуваної продукції і недостатньо визначені через це перспективи її збуту, на прийняття рішення щодо впровадження новацій впливає також наявність контрактів на здійснення поставок, яка гарантує виробникові зниження фінансових ризиків. Крім того, у кожному випадку (залежно від конкретного науково-технічного продукту) рішення приймається з урахуванням розміру економії, отримуваної від впровадження тієї чи іншої розробки.

Стратегічні орієнтири інноваційного розвитку аграрного ринку повинні враховувати конкуренто-

спроможність галузей і її потенціал у межах конкурентних територій і наявних ресурсів. Роль держави у процесі функціонування зазначеної системи забезпечення інноваційного розвитку має полягати насамперед у сприянні проведенню аграрних науково-інноваційних і споживачів агропродовольчої продукції, розробленню цільових, регіональних інноваційних програм і проектів, просуванню вітчизняної інноваційної продукції на міжнародних ринках, а також у стимулюванні інноваційного розвитку галузі за допомогою фінансових механізмів, зокрема, надання пільгового кредитування для пріоритетних проектів, застосування прискореної амортизації і пільгового оподаткування на всіх етапах інвестиційного процесу в рамках визначених пріоритетів.

Розкриваючи стратегічну цільову орієнтацію аграрного ринку на інноваційній основі в Україні, слід виокремити дві фундаментальні проблеми, які залишаються невирішеними при формуванні високоефективної моделі аграрної економіки, в основі яких, по-перше, лежить економічний інтерес селянина, а по-друге, створення ефективної системи управління аграрним ринком та його структурної перебудови. Ці дві невирішені проблеми потрібно вважати головними інституціональними обмеженнями на шляху формування ефективного аграрного ринку в Україні. Методологія розбудови й ефективність функціонування аграрного ринку характеризуються недовіршеністю створення сприятливого середовища в частині економічного механізму, забезпечення ринкової рівноваги, що продукує стагнацію ринку, а також вносить деструктив в організацію та управління. Це є головні проблеми українського аграрного ринку. Тому необхідним кроком з боку держави має стати посилення регулятивного впливу на аграрний ринок і економіку сільського господарства.

ВИСНОВКИ

Вплив інновацій та механізмів регулювання аграрного ринку має цільову орієнтацію, водночас здійснюючи вплив на господарську, соціальну і мотиваційну систему. Недієздатність держави у посиленні механізмів регулювання аграрного ринку унеможливає високоефективний розвиток і породжує кризові явища. У зв'язку з цим існуюча інноваційна система може вважатися неефективною, а механізми регулювання ринку – ситуативно – ефективними і недієздатними, що потребує постійного удосконалення стратегічно цільової орієнтації аграрного ринку на інноваційній основі.

Формування вектора спрямованості аграрної політики держави передбачає формування інноваційної стратегії, на якій формулюється місія і визначаються цілі розвитку та регулювання аграрного ринку. Економічна природа функціонування аграрного ринку відображається через економіко-інвестиційні механізми новітньої аграрної політики. У прикладному відношенні це означає неподільну відповідальність держави за соціально-економічну результативність розвитку аграрного ринку та за продовольчу безпеку країни, яка залежить від технологічного оновлення аграрного виробництва в Україні.

Список використаних джерел

1. Ерзикан Б. Постсоциалистическая приватизация и корпоративное управление в свете теоремы Коуза / Б. Ерзикан // Вопросы экономики. – 2005. – № 7. – С. 121–135.
2. Проект “Стратегія розвитку аграрного сектору економіки до 2020 року НААН” [Електронний ресурс]. – К., 2012. – Режим доступу: http://www.uaan.gov.ua/sites/default/files/strateg_do_2020r.pdf.
3. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: монографія / В.Д. Якубенко. – К.: КНЕУ, 2004. – 252 с.
4. Цирель С. “QWERTY” – ефекты, “path dependence” и закон иерархических компенсаций / С. Цирель // Вопросы экономики. – 2005. – № 8. – С. 19.
5. Чаянов А. Что такое аграрный вопрос / А. Чаянов // АПК: экономика, управление. – 1998. – № 2. – С. 35.
6. Саблук П.Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П.Т. Саблук // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 4–18.
7. Малий І.Й. Інституціональні зміни системи розподілу економічних факторів у транзитивній економіці / І.Й. Малий // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С. 56–68.
8. Саблук П.Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 3–15.
9. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) “Шляхом Європейської інтеграції” / [Гальчинський А.С., Гець В.М. та ін.] ; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
10. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / [П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.] – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с.
11. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки / Макаренко П.М. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
12. Дем'яненко М.Я. Проблеми аграрної економіки із вступом України до СОТ / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іванина // Економіка АПК. – 2003. – № 11. – С. 57–66.
13. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія / [О.В. Шубравська, Л.В. Молдаван, Б.Й. Пасхавер та ін.]; за ред. д-ра екон. наук О.В. Шубравської; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 496 с.
14. Зінчук Т. Європейський вектор розвитку агробізнесу / Т. Зінчук // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць (у двох частинах). Вип. 105, ч. II – К.: КНУ імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2012. – С. 58–61.
15. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доповідь [Електронний ресурс] / [О.М. Бородіна, В.М. Гець, А.О. Гурторов та ін.]; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2012. – С. 56. – Режим доступу: Nauk_dop_2.pdf.
16. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія / В.М. Заяць. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 390 с.